

Realizmus, relativizmus a logická platnosť

Tomáš Čana

Čana, T.: Realizmus, relativizmus a logická platnosť. In: *Ostium*, roč. 17, 2021, č. 2.

Realism, Relativism and the Logical Validity

This paper deals with a philosophical discussion between realism and relativism over the category of logical validity. The aim of this paper is to point out that neither of these two positions is, in the field of logic, acceptable. Relativism puts too much emphasize on significance which individual decisions and achievements have in our logical operations. I believe that this can hardly be justified. Realism refuses the idea that individual decisions and achievements play any role in our logical operations. Even though it is probably correct, it seems that the realists refuse the significance our individuality has, in the field of logic, on a completely wrong ground. At the end, it is not at all easy to decide, which from these two philosophical positions is, with regard to the concept of logical validity, less mistaken.

Keywords: Philosophy of science, philosophy of logic, logical validity, realism, relativism, objectivity, subjectivity, rules of valid inference, communication, action, decision

Jedným[1] z najdiskutovanejších sporov modernej filozofie vedy je spor realizmu s relativizmom.[2] Budem sa v tomto článku sústreďiť na jeho prejav, s ktorým sa stretávame vo filozofii logiky. To znamená, že ma bude zaujímať, ako sa spomenutý spor odráža v diskusiách o kategórii logickej platnosti.

Polemika medzi realizmom a relativizmom nás vo filozofii logiky s mechanickou pravidelnosťou privádza k diskusiám o význame nášho - ľudského - príspevku k prebiehajúcim logickým operáciám. Privádza nás predovšetkým ku kritickým úvahám o úlohe *našich rozhodnutí* v tomto rámci. Do centra pozornosti sa tak v kontexte, v ktorom by sme sa mali pokúšať o porozumenie tomu, ako je možná *objektivita* v našom poznaní, tlačia niekoho individuálne výkony, resp. subjektívne voľby. Mal by som sa asi už tu priznať, že nepokladám tento moderný trend za šťastný. Naopak, mojím hlavným cieľom je ukázať, že ani jedna z pozícií, ktoré sa zúčastňujú na tejto diskusii, nie je v poriadku. Relativisti vyzdvihujú význam našich individuálnych výkonov - napríklad toho, čo niekto dokáže priamo dokázať -, čo sa mi nezdá samo osebe správne. Realisti zasa vehementne popierajú akýkoľvek konštitutívny význam našich individuálnych výkonov v tomto kontexte, no - domnievam sa - z celkom pomýlených dôvodov.

Mojím cieľom nie je tvrdiť, že sa uvedené filozofické pozície nedajú opraviť alebo vylepšiť. Nechcem ani vynášať všeobecné súdy o neúčinnosti celej tejto polemiky. Existuje možnosť, že pri pozornom uvažovaní o úplnej absencii našich rozhodnutí v rámci logických operácií, ktoré okolo seba pozorujeme - a na ktorých sa tiež zúčastňujeme - si budeme schopní uvedomiť niečo, čo by sme si inak uvedomiť nemohli.

Budem v tomto článku postupovať nasledovne: Najskôr predstavím obe filozofické pozície na všeobecnej rovine. (Nebudem zdôrazňovať odstredivé tendencie v ich rámci - čo by v konečnom dôsledku výklad znemožnilo, - budem sa sústreďiť skôr na to, čo majú ich zástancovia spoločné.) Následne sa im budem venovať s ohľadom na kategóriu logickej platnosti. Zameriam teda svoju

pozornosť na samozrejmé východiská, na ktorých sú realistické i relativistické predstavy o platnosti pravidiel platného usudzovania postavené. Nakoniec sa k nim postavím kriticky: t.j. proti ich samozrejým východiskám uvediem niekoľko spochybňujúcich výhrad.

I. Skôr ako sa pustím do predstavovania oboch pozícií, chcel by som upozorniť, že pri nasledujúcom uvažovaní o kategórii logickej platnosti som odhodlaný nepoužívať technický aparát logiky. To znamená, že mám v úmysle používať iba prirodzený jazyk. Domnievam sa, že by nemalo byť vylúčené kriticky rozoberať a hodnotiť určité elementárne aspekty logiky bez explicitnej prítomnosti jej technických nástrojov. Na tomto predpoklade je tento článok postavený.

Predstavovanie na všeobecnej rovine začnem s realistickou pozíciou: Podľa realistov má zmysel predpokladať, že *mimo naše mysle niečo je*.^[3] Toto niečo môžeme pomenovať ako realita, vonkajší svet, alebo ako skutočnosť. Skutočnosť je daná, pričom nie je dôležité, či si toho sme vedomí, alebo nie (či ju vnímame adekvátne, alebo nie).

Z toho, že nie je dôležité, či skutočnosť vnímame adekvátne, alebo nie, by mala vyplývať iná kľúčová realistická téza: *pravdivostná hodnota tvrdení o skutočnosti je od našich myslí nezávislá*. Nejde o to, že nejaké tvrdenie rozpoznávame ako pravdivé, ale o to, že je také. Samotná vlastnosť by nemala mať nič spoločné s nami. Mala by byť nezávislá od prirodzených limitov našej poznávacej výbavy i od konkrétneho jazyka, ktorý používame (nehovoriac o niekoho individuálnych výkonoch, či subjektívnych voľbách). Pravdivosť tvrdení o skutočnosti by mala byť daná výhradne skutočnosťou.

To znamená, že tvrdenie „Teraz v Poprade prší“, je – ak tam prší – pravdivé nezávisle od toho, že o tom vieme. Viacerí realisti idú tak ďaleko, že vyhlasujú, že význam tohto tvrdenia, t.j. propozícia „Teraz v Poprade prší“, by bola pravdivá, aj keby sme neexistovali. Aj keby neexistovala jediná bytosť schopná myslieť, bola by uvedená propozícia – ak by v Poprade práve pršalo – pravdivá. Pravdivostná hodnota by teda mala byť niečím daným – analogicky k tomu, ako je daná skutočnosť. Mala by byť niečím, čo *nachádzame už hotové*.

Podľa realistov existujú pravdivostné hodnoty správne utvorených tvrdení nezávisle od našich myslí ako ideálne bezčasové objekty. To, o čo na poli vied v skutočnosti ide, je objavovať vzťahy, v ktorých sa spomenuté objekty nachádzajú. Tieto vzťahy objavujeme analogicky k tomu, ako sa objavujú nové kontinenty alebo živočíšne druhy. Ide o činnosť nachádzania niečoho, čo čaká už hotové. Gottlob Frege píše: „Práca vedy nepozostáva z vytvárania, ale objavovania pravdivých myšlienok. Astronóm môže použiť nejakú matematickú pravdu pri skúmaní dávno minulých udalostí, ktoré nastali, keď, aspoň na Zemi, nikto tieto pravdy ešte nepoznal. Môže to urobiť, pretože pravdivosť myšlienky je bezčasová. Preto táto pravda nemohla vzniknúť až jej objavením“.^[4]

Aj podľa relativistov má zmysel predpokladať, že mimo naše mysle niečo je, čo pred nás vystupuje ako dané. Viacerí nemajú problém ani s názorom, že pravdivostná hodnota tvrdení o skutočnosti je daná nezávisle od nášho aktuálneho vnímania skutočnosti. Zároveň ale zdôrazňujú, že samotná *táto kategória sa bytostne týka toho, akí sme*. Nemá preto zmysel vyhlasovať, že pravdivosť tvrdenia „Teraz v Poprade prší“ je nezávislá od našich poznávacích schopností, či od jazyka, ktorý používame. (Ešte menší zmysel majú vyhlásenia o tom, že by nejaká propozícia mohla byť pravdivá, aj keby neexistovala jediná mysliaca bytosť.)

Sme to predsa my, kto hovorí pravdu, klame, alebo sa mýli. My sa zúčastňujeme na procedúrach, v ktorých majú pravdivosť i nepravdivosť svoju funkciu. A ak by sa naše procedúry významne zmenili – z dôvodov, o ktorých teraz nemusíme mať predstavu – tak by to aj s pravdivosťou tvrdenia „Teraz v Poprade prší“ mohlo byť inak. Pravdivosť je teda podľa relativistov správne vnímať ako niečo, čo *my aktívne konštruujeme*. W.V.O. Quine upozorňuje: „Akýkoľvek výrok môže byť pravdivý za každých okolností, ak niekde inde v systéme urobíme drastické úpravy. Dokonca aj výrok, ktorý je veľmi

blízko periférii, môžeme považovať za pravdivý navzdory nepoddajnej skúsenosti, ak na svoju obhajobu uvedieme halucinácie alebo ak zmeníme niektoré výroky, ktoré patria medzi tzv. logické zákony...“.[5]

Podľa relativistov neexistujú nijaké ideálne objekty – okrem tých, ktoré sme dokázali explicitne skonštruovať. Vedecké vysvetľovanie je produktom ľudskej mysle. Aj samotná objektivita je výtvorom – konštruktom – ľudskej mysle. Prijatie akýchkoľvek objektov na poli vied je možné výhradne na základe predvedenej konštrukcie týchto objektov. To znamená, na základe nejakej formy dôkazu. Iná možnosť neexistuje.

II. Kým prejdem k predstaveniu oboch pozícií v rámci filozofie logiky, predstavím stručne kategóriu logickej platnosti.

Logická platnosť je vlastnosť, ktorú pripisujeme alebo upierame určitému úsudku alebo argumentu. Táto vlastnosť spočíva v tom, že úsudok alebo argument, ktorý je logicky platný, *uchováva a ďalej distribuuje pravdivosť*. To znamená, že platí, že ak sú premisy takého úsudku alebo argumentu pravdivé, tak musí byť aj jeho záver pravdivý. Ide teda o také zrežavenia jazykových výrazov, v ktorých rámci pravdivosť – ak ju naozaj držíme – v nijakom prípade nestrácame.

Predstavenie oboch pozícií začnem znovu s realistami: Za určitých okolností (nie vždy) sa o nich hovorí aj ako o platonikoch.[6] Podľa realistov platia logicky platné úsudky nezávisle od toho, že sme to my, kto usudzuje. Náš príspevok k tomu, čo sa obvykle označuje ako logické operácie, je nula. Náš „aktívny príspevok“ spočíva iba v tom, že určité súvislosti sme schopní pochopiť (za pomoci špeciálnej dispozície nášho intelektu, tzv. racionálnej intuície). Na tomto poli sme v každom prípade výlučne *pasívni diváci, ktorí chápu to, čo objektívne je*. Iná úloha (ako byť publikom) nám tu nepatrí.

Niektorí realisti idú tak ďaleko, že tvrdia, že logicky platné úsudky by boli platné, aj keby sme neexistovali. Aj keby nebolo nikoho, kto by usudzoval, boli by tieto schémy objektívne platné. (Pretože jednoducho sú také.) Frege zdôrazňuje: „Ak by v ustavičnom plynutí všetkých vecí nepretrvávalo nič stále, večné, prestal by byť svet spoznatelný a všetko by upadlo do zmätku“.[7]

O relativistoch sa vo filozofii logiky za určitých okolností (nie vždy) hovorí aj ako o non-faktualistoch.[8] Podľa nich je objektivita platných úsudkov v konečnom dôsledku závislá od našich intencií, cieľov, preferencií atď. (Je závislá napríklad od toho, na základe akého rebríčku hodnôt k svojmu okoliu pristupujeme.) Spomínaná platnosť by mala byť od nás závislá dvojako: 1) ako od jednotlivcov, ktorým sa ponúkajú rôzne alternatívy; 2) ako od príslušníkov druhu, ktorý sa vyvíja v konkrétnom prostredí. Všetko toto – individuálne voľby i evolúcia druhu – by malo mať pri úvahách o zdôvodnení logickej platnosti svoje legitímne zastúpenie. Susan Haacková píše: „Táto pragmatická koncepcia stojí v radikálnej opozícii k akýmkoľvek ‘absolutistickým’ názorom na logiku, podľa ktorých sú logické zákony bez alternatívy, pretože disponujú určitým špeciálnym statusom, ktorý garantuje ich istotu“.[9]

Z toho plynie, že v rámci logických operácií musí principiálne existovať priestor pre naše rozhodnutia a ich dôsledky. Mal by tu existovať priestor pre také zásahy a korekcie, ktoré sa s predstavou pasívneho diváka, ktorý iba chápe to, čo objektívne je, nedajú zlúčiť. (Napokon, predstava určitého pravidla, ktoré je *platné aj bez nás*, pripomína podľa relativistov zo všetkého najviac vzdušný zámok z rozprávky.)

III. To bola základná charakteristika oboch pozícií. Na ňu sa úzko viažu niektoré ďalšie presvedčenia. Budem sa ďalej sústreďiť na dva momenty, na ktoré sa realisti i relativisti pozerajú zásadne odlišne. Ide o to, či:

- akt neriadenia sa logickým pravidlom v rámci komunikácie musí obsahovať logický spor;
- nás k odvodeným pravidlám vedie formulácia základných pravidiel sama osebe, alebo je tu potrebné niečo viac.

Podľa realistov musí akt neriadenia sa logickým pravidlom obsahovať kontradikciu. Odmietanie alebo ignorovanie takých pravidiel nás pri komunikovaní - skôr alebo neskôr - nevyhnutne privedie k popretiu vlastných východísk. Ocitli sme sa totiž na nesprávnej ceste, ktorá je v *rozpore s objektívnym poriadkom sveta*. František Gahér tvrdí: „Dokonca i v prípade, že by celé ľudstvo zachvátila nejaká choroba mozgu a všetci by zhodne tvrdili, že jeden a ten istý súd môže byť zároveň v tom istom ohľade pravdivý aj nepravdivý, nebola by to ani na okamih pravda a zákon negovania logického sporu by neprestal platiť ani na okamih. Zákon negovania logického sporu by samozrejme platil i v prípade, že by neexistovala ani jedna mysliača bytosť, ktorá by mohla myslieť“ .[\[10\]](#)

Realisti pokladajú za prirodzené, že logické pravidlá by sa mali chápať ako deskripcie. *Ak by to tak nebolo, odkiaľ by pochádzal ich vedecký obsah?* Tieto pravidlá by pritom mali opisovať vzťahy, v ktorých sa nachádzajú ideálne bezčasové objekty (ako empirické zovšeobecnenia opisujú vzťahy, v ktorých sa nachádzajú časopriestorové objekty). Z toho mimo iné vyplýva, že medzi prírodnými vedami a formálnymi systémami logiky neexistuje kategorický rozdiel. Ak medzi nimi nejaký rozdiel - hodný spomenutia - je, tak by mal spočívať výlučne v miere všeobecnosti ich tvrdení.

Ideálne objekty, o ktorých vzťahoch hovoria logické pravidlá, podľa realistov naozaj existujú (ako existujú vzťahy medzi objektmi v čase a priestore). Inými slovami, logici sa - tým, že vytvárajú formálne systémy, v ktorých sa zo základných pravidiel generujú odvodené - pokúšajú o pravdivú deskripciu vzťahov, v ktorých sa určité objekty naozaj nachádzajú. Sú to teda - napriek svojej čistej formálnosti - zároveň určité obsahové ontologické hypotézy. Vzťahy medzi ideálnymi objektmi by mali byť k týmto systémom v takom obsahovom vzťahu, v akom je pohyb v prírode k našim fyzikálnym teóriám. Ak by to tak nebolo - ak by analógia medzi obsahom fyzikálnej teórie a formálneho systému nefungovala - tak by podľa realistov mohli vzniknúť oprávnené pochybnosti o vedeckosti logickej analýzy. *Aký by bol v takom prípade jej predmet?*

Podľa relativistov je to, čo sa javí v prebiehajúcich logických operáciách ako objektívne, dané našimi rozhodnutiami o symboloch. Čo sa zdá od nás úplne nezávislé, je v skutočnosti fixované našimi vlastnými zámermi. Z tohto dôvodu nepotrebujeme hypostazovať nijaké ideálne bezčasové objekty. Logické pravidlá vôbec nemá zmysel chápať ako deskripcie. Sú to skôr - priame alebo nepriame - výrazy našich rozhodnutí o používaní symbolov.

Ak sa pritom na určité konkrétne rozhodnutie o používaní symbolu zameriame, tak podľa relativistov zistíme, že je čímsi bytosťne arbitrárnym. To znamená, že sme sa mohli rozhodnúť inak, ako sme sa rozhodli. (A v budúcnosti môžeme svoje rozhodnutie revidovať.) Z toho by malo plynúť, že nie je pravda, že akt neriadenia sa logickým pravidlom musí obsahovať spor. Fakt, že ignorovanie týchto pravidiel obvykle nevedie v rámci komunikácie s druhými k úspechu - t.j. k odovzdaniu určitého zmyslu - je sám osebe niečím náhodným. Nie je to podľa relativistov nič *vpísané do objektívneho poriadku sveta*. Quine zdôrazňuje: „Prehodnotenie niektorých výrokov má za následok prehodnotenie iných výrokov, keďže sú medzi nimi vzájomné logické súvislosti - logické zákony sú opäť len nejaké ďalšie výroky systému, nejaké ďalšie častice poľa. Keď prehodnotíme jeden výrok, musíme prehodnotiť aj niektoré iné, ktoré môžu byť logicky prepojené s prvým výrokom alebo môžu byť výrokmi, ktoré zachytávajú logické súvislosti...“ .[\[11\]](#)

Od uznania tejto skutočnosti ale nevedie cesta k *oprávneným pochybnostiam o vedeckosti logickej analýzy*. Podľa relativistov by to bolo „pritiahnuté za vlasy.“

IV. Podľa realistov je samozrejmé, že nás k odvodeným pravidlám vedie formulácia základných

pravidiel, metaforicky povedané, *sama osebe*. Práve toto máme na mysli, keď o nich hovoríme, že sú objektívne. To znamená, že tu okrem chápania toho, čo objektívne je, neexistuje potreba pre nič ďalšie. Formulácia axióm – spolu s náležitým zavedením jazyka systému – sama vytvára nekonečný rad formúl, ktorý pri svojom rozvíjaní nevyžaduje nijakú ďalšiu asistenciu. Podľa realistov, ak je spomenutá formulácia naozaj bezchybná, tak nevzniká potreba pre dodatočné rozhodnutia.

Z toho zároveň vyplýva, že nie je realistické očakávať, že pri ľubovoľnom logickom dôkaze v budúcnosti vznikne dilema. Po pochopení axióm nie sú nezhody v tejto súvislosti – snád' až na chyby z nepozornosti – ničím, čo očakávame. Naopak, počítame s tým, že sa pri každom ďalšom dôkaze v budúcnosti zhodneme (a to až do nekonečna). Ak by to tak nebolo – a z času na čas by sme sa stretávali s prekvapeniami a anomáliami –, *aký zmysel by malo chápať platnosť logických pravidiel ako niečo „objektívne“?*

Podľa relativistov sa nám iba zdá, že nás formulácia axióm – aj so zavedením jazyka systému – naviguje k formulácii teorém sama osebe. Je to v skutočnosti o dosť komplikovanejšie. V akte prijatia každej jednotlivej teorémy sú totiž obsiahnuté konzekvencie mnohých iných našich rozhodnutí, minulých dohôd, záväzkov atď. Pravdou preto nie je ani to, že nekonečný rad formúl, ktorý vzniká platným usudzovaním z axióm, si nevyžaduje našu dodatočnú asistenciu.

Nemali by sme si v tejto súvislosti zatvárať oči pred faktom, že dilemy pri skúmaní pravidiel platného usudzovania nie sú až také zriedkavé ako nám platónska pozícia sugeruje. Naopak, opakovane sa tu stretávame s hlbokými konceptuálnymi nezhodami medzi zástancami odlišných pohľadov na vec, nielen s chybami z nepozornosti.[\[12\]](#)

Ako unikátny príklad možno uviesť nepreklenuteľnú priepasť v názoroch na funkciu axióm v rámci formálneho systému u Davida Hilberta a u Gottloba Fregeho. Iným príkladom je slávne intuicionistické odmietnutie všetkých odvodených pravidiel usudzovania, ktoré nevieme dokázať priamo. Prečo? Nevieme totiž dokázať, že tieto teorémy vznikli konečným počtom použitia základných pravidiel usudzovania. Vieme iba dokázať, že každý, kto by ich chcel popierať, by upadol do logického sporu. Podľa intuicionistov nie sú také pravidlá naozaj platné: tzv. nepriamy dôkaz je totiž len trik. Ukázať, že opak niečoho sa nedá myslieť – bez toho, aby sme si *šliapali po jazyku* – vôbec neznamená dokázať, že niečo platí. Platnosť spomenutých teorém z tohto dôvodu nebola z ich perspektívy doposiaľ dokázaná.

Na základe toho relativisti upozorňujú, že keď sa pri generovaní teorém z určitého súboru axióm stretne presvedčený intuicionista a tzv. klasický logik (ktorý prijíma stratégiu nepriameho dôkazu), tak dôjde nevyhnutne k nezhode. Ak nás totiž axiómy k nejakému postupu naozaj navigujú, tak je to podľa nich výlučne v kooperácii s ostatnými našimi minulými rozhodnutiami a ich dôsledkami. Nedokážu to samé osebe (akokoľvek bezchybne by boli formulované).

Na záver predstavovania je ešte potrebné dodať, že podľa realistov by aj v rámci skúmania pravidiel platného usudzovania malo mať zmysel hovoriť o tzv. *absolútnom hľadisku*. To znamená, že by malo mať zmysel rozlišovať medzi *tou pravou logikou* (resp. tou pravou implikáciou) a nejakou inou.[\[13\]](#) Podľa relativistov toto nedáva zmysel. Na poli logiky sa niečo také ako absolútne hľadisko nedá objaviť: nachádzame tu len naše kontrakty a dohovory a z nich vyplývajúce záväzky. Na druhej strane, títo autori nemajú problém predstaviť si pri platnom usudzovaní z určitých axióm niečo ako prekvapenia, či anomálie. Realisti, oproti tomu, majú s takou predstavou vážny problém: pojem anomálie sa s pojmom dobre vybudovanej logiky podľa nich navzájom vylučuje.

V. Doteraz som sa venoval predstavovaniu základných východísk dvoch pozícií modernej filozofie vedy – s dôrazom položeným na kategóriu logickej platnosti. V tejto časti sa posuniem k ich kritickej reflexii.

Ako som už priznal, nepokladám východiská realizmu a ani relativizmu za šťastné. Hoci s niektorými z nich nemám problém, ako celok podľa mňa v nijakom z týchto prípadov úspešne nefungujú. V konečnom dôsledku je mojím cieľom ukázať, že ani jedna z týchto pozícií nie je správna. Najskôr uvediem jednu pripomienku, ktorá sa vzťahuje na obe pozície rovnako, potom po jednej výhrade voči jednej i druhej. V ďalšej časti kriticky zhrniem ich diskusiu o kategórii logickej platnosti.

A) Spor medzi realizmom a relativizmom sa dá sumarizovať viacerými odlišnými spôsobmi. Asi najtypickejší je ten, pri ktorom ho prezentujeme ako spor medzi rôznymi chápaniami pojmu „pravdivosť.“ Ide o chápanie pravdivosti ako niečoho, čo *nachádzame už hotové* verus niečoho, čo *my aktívne konštruujeme*.

Na prvý pohľad sa zdá, že sme naozaj narazili na vylučujúce sa alternatívy. Zdá sa, že argument v prospech jedného chápania automaticky predstavuje útok na druhé. Je to ale pravda?

Po určitom premýšľaní zisťujeme, že nie je zrejmé, či ide naozaj o alternatívy. Zrejmé je, že stúpenci oboch pozícií vnímajú ako dané, že nemôžu voči sebe vystupovať inak ako protikladne. Na tomto je celá diskusia v istom zmysle postavená. Z tohto dôvodu sa obvykle ani nezaoberajú myšlienkou, či sa ich pozície nemôžu navzájom napríklad dopĺňať – či nejde o chápania, ktoré sa v skutočnosti venujú odlišným stranám tej istej mince. Domnievam sa, že je chyba, že sa stúpenci realizmu i relativizmu nezaoberajú myšlienkou o komplementárnosti oboch chápaní ešte predtým, ako začnú v prospech jedného z nich argumentovať.

Nemuselo by byť totiž omylom chápať pravdivosť tvrdenia, napríklad „Teraz v Poprade prší“, ako niečo dvojdimenzionálne: ako niečo, čo v istom zmysle konštruujeme a zároveň – doslova v tej istej chvíli – *nachádzame hotové*. Prečo by to tak nemohlo byť? V tomto spočíva prvá pripomienka, ktorá sa vzťahuje na obe pozície rovnako.

B) Pokračujem kritikou realizmu. Konkrétne, klúčovej tézy, podľa ktorej z toho, že *skutočnosť je daná nezávisle od našich myslí*, vyplýva, že aj *pravdivostná hodnota tvrdení o skutočnosti je daná nezávisle od našich myslí*. To druhé by malo údajne vystupovať „pred tribunál rozumu“ s rovnakou autoritou ako prvé. Uvedený úsudok sa medzi realistami prijíma ako úplne samozrejмый – a tak základný, že mu vlastne ani netreba venovať pozornosť. Je ale samozrejмый?

Po určitom skúmaní vzniká podozrenie, že sa tak len javí. V nijakom zmysle slova nie je pravdivostná hodnota tvrdenia „Teraz v Poprade prší“ daná rovnako ako to, že teraz niekde prší. Pravdivosť nie je daná tak, ako skutočnosť. Artikulácia pravdivosti prostriedkami jazyka nie je to isté ako to, keď mi na tvár dopadajú dažďové kvapky. *O akú odlišnosť ide?* Dažďové kvapky nepotrebujú jazyk na to, aby padali. Nepotrebujú systém znakov – ani komunitu, ktorá ich používa – na to, aby existovali tak, ako existujú. Na druhej strane, pravdivosť tvrdenia „Teraz v Poprade prší“ potrebuje systém znakov a určitú komunitu, ktorá ich používa, na to, aby dávalo rozprávanie o jej existencii dobrý zmysel. Prečo? Bez týchto *iných* vecí sa dá také rozprávanie rozmanitými spôsobmi spochybníť.^[14] To je odlišnosť medzi tým, ako je daná skutočnosť a pravdivosť tvrdenia.

To znamená, že pravdivosť jazykového výrazu je daná vždy vzhľadom na dva momenty: a) na to, čo v skutočnosti je; b) na jazyk, v ktorom tento výraz plní úlohu tvrdenia. Skutočnosť, ktorej sa môžeme dotknúť, týmto spôsobom daná nie je.

Stretávame sa tu teda s aplikáciou termínu „byť daným“ v dvoch významne odlišných prípadoch. Samozrejme, aj naďalej môžeme hovoriť, že skutočnosť i pravdivosť tvrdenia je daná. Mojím cieľom nie je spochybníť adekvátnosť aplikácie uvedeného termínu v týchto kontextoch. (Nemám ani v úmysle navrhnúť pre niektorý z nich nový výraz.) Snažím sa zdôrazniť skôr to, že by sme nemali spomínané aplikácie toho istého termínu miešať dokopy len tak. Presne to robia realistické teórie:

miešajú rôzne použitia toho istého termínu dokopy spôsobom, akoby neboli - a ani nemohli byť - rôzne.

Dostávam sa k záveru, že na samozrejmom východisku realizmu vo filozofii vedy nie je samozrejmé nič. Možno je pravdivosť tvrdení o skutočnosti daná nezávisle od našich myslí, a možno nie je; *určite je ale daná kategoricky inak ako skutočnosť*. Kým sa zástancovia tohto filozofického postoja nebudú tejto kategorickej odlišnosti venovať, nebude na ňom veľa realistického.

C/ Nesúhlasím ale ani s relativistami. Nesúhlasím s tým, že našim rozhodnutiam patrí akákoľvek úloha v logických operáciách, ktoré okolo seba pozorujeme. Pochybujem, že môže taký názor dávať zmysel. Som presvedčený, že *keď sa venujeme platnému usudzovaniu, tak sa v pravom slova zmysle nerozhodujeme, a keď sa skutočne rozhodujeme, tak sa nevenujeme platnému usudzovaniu* - ale pohybujeme sa na nejakom inom poli.

Nesúhlasím teda s tým, čo zaznelo v časti II., že existuje v súvislosti s kategóriou logickej platnosti priestor pre 1) naše individuálne voľby a ich konzekvencie; ani s tým, že tu má svoje miesto 2) evolúcia druhu, ktorého sme príslušníkmi. Keď ide o zdôvodnenie platnosti konkrétneho pravidla, tak nič z tohto nevystupuje ako relevantné. Individuálne rozhodnutia i evolúcia druhu môžu mať svoje zastúpenie vtedy, keď sa na logické pravidlo pozeráme v tzv. kontexte objavu; teda vtedy, keď nás zaujíma to, akým spôsobom sme sa dopracovali k poznaniu jeho platnosti. V takom prípade sa legitímne pýtame: Vďaka čomu - akým historickým okolnostiam - sme sa dopracovali k poznaniu, že „*non-p* musí byť pravda, ak je zároveň pravda, že *ak p, tak q* a *non-q*“?

Otázka ale znie: *Je takto naformulovaná otázka tým, čo nás zaujíma, keď ide o kategóriu logickej platnosti? Mali by sme naozaj svoju pozornosť venovať „náhodným okolnostiam“?* Odpoveď znie: Nemali! Keď nás zaujímajú všeobecné dôvody, ktoré vieme uviesť pre to, že s určitým pravidlom pracujeme ako s platným, tak spomínané historické a psychologické faktory prestávajú byť zaujímavé. Keď ide o dôvody pre fungujúcu normu, tak nás nezaujíma cesta, ktorá viedla k jej formulovaniu. Vtedy sa na ňu pozeráme úplne inak. Ocitli sme sa totiž v tzv. kontexte zdôvodňovania.^[15] Pýtame sa: O čo sa opiera validita spomenutej normy? O aký dôvod sa opiera predpoklad, že táto norma - ktorú inak označujeme ako *modus tollens* - uchováva pravdivosť za akýchkoľvek okolností? V tomto kontexte pritom nehrajú individuálne preferencie, ani evolúcia druhu, rolu. Práve tu by sme sa mali ako filozofi zamerať.

To znamená, že relativisti vo filozofii logiky napokon vystupujú ako niekto, kto sa, metaforicky povedané, *ocitol v nesprávnom čase na nesprávnom mieste*. Čo sa týka bodu 1), tak logika, ktorá okolo nás funguje, nie je podmienená mojimi - ani kohokoľvek - individuálnymi rozhodnutiami. A hoci v súlade s bodom 2) evolúcia nášho druhu nepochybne má na tom, akým spôsobom platne usudzujeme, svoj diel viny, toto nemá v kontexte zdôvodňovania - na ktorý by sme sa mali zamerať - relevanciu. Možno to má relevanciu niekde inde (napríklad v rámci histórie alebo psychológie poznania), ale nie pri zdôvodňovaní logickej platnosti.^[16]

VI. Pokúsím sa v tejto časti diskusiu medzi realizmom a relativizmom zhrnúť. Pri každej pozícii uvediem v súvislosti s kategóriou logickej platnosti jednu dôležitú pravdu a jeden významný omyl.

I/ Realisti majú pravdu, keď tvrdia, že neriadenie sa logickým pravidlom musí obsahovať spor. Je to naozaj tak. Je to ale zvláštny druh pravdivého presvedčenia! Dôvod, o ktorý toto presvedčenie opierajú, totiž nie je správny. O čo ide? Podľa realistov by sa mali logické pravidlá chápať ako deskripcie, ktoré opisujú vzťahy medzi ideálnymi objektmi v ríši, ktorá sa nachádza mimo času a priestoru. Neriadiť sa nimi preto znamená *byť v rozpore s poriadkom sveta*.

Domnievam sa, že skutočné zdôvodnenie je iné: v rámci určitej siete presvedčení, o ktorú sa bežne

opierame, existuje úzke prepojenie medzi kategóriou komunikácie určitého zmyslu na jednej strane a pravidla platného usudzovania na strane druhej. V dôsledku tohto úzkeho prepojenia medzi dvoma našimi kategóriami obsahuje neriadenie sa takým pravidlom v rámci komunikácie nevyhnutne problém. Taký akt vážne narúša vzťahy *vo vnútri našej siete presvedčení* (keďže narúša - z definície - jej logiku). Takže realisti majú pravdu, ale majú ju len zhodou okolností.

No realisti nemajú pravdu, keď tvrdia, že napríklad *modus tollens* by mohol platiť, aj keby neexistovala jediná mysliaca bytosť. Je vylúčené, aby bolo nejaké pravidlo platné bez praxe, na ktorej sa zúčastňuje komunita hovoriacich. Bez procedúr, na ktorých sa hovoriaci verejne zúčastňujú, sa dá v skutočnosti platnosť každého pravidla spochybníť nekonečným množstvom spôsobov. Veď čo znamená napríklad „šípka namierená určitým smerom“ sama osebe? Musí znamenať: „Chod' týmto smerom!“? Nemohla by rovnako dobre znamenať, že „Týmto smerom nechod!“? *Prečo nie? A kto o takýchto špekulatívnych otázkach rozhoduje v ríši, ktorá sa nachádza mimo času a priestoru? A na základe akej autority?*

Nech sú odpovede na tieto kripkeovské otázky akékoľvek - ak vôbec nejaké existujú - za normálnych okolností je to určitá prax a s ňou spojené návyky, ktoré, obrazne povedané, nesú naše inštrukcie a pokyny ako niečo určité - a umožňujú im pôsobiť. Bez nejakej praxe ako niečoho, čo sa už predpokladá, je predstava pravidla ako niečoho platného akoby *zavesená vo vzduchoprázdne*.

V nadväznosti na to sa domnievam, že reči o ríši, ktorá sa nachádza mimo času a priestoru, pripomínajú prázdne reči. Nie je pravda, že *modus tollens* by mohol platiť nezávisle od toho, že sme to my - ľudia - kto jeho pomocou niečo dosahuje. Vôbec sa nepotrebujeme uchýľovať k siláckym rečiam tohto typu, pri ktorých sa v skutočnosti nevieme o nič pevné oprieť. Rozumiem platónskej potrebe zdôrazniť, že v našom živote je niečo objektívne, a niečo nie je. Plne uznávam potrebu oddeliť všetko to, čo je podmienené subjektívnymi preferenciami od toho, čo nimi podmienené nie je. To určite má význam. Kvôli tomu sa ale nepotrebujeme uchýľovať k vyhláseniam, pri ktorých nemáme nič pevné - t.j. neutrálne - pod nohami. Poletovaním vo vzduchoprázdne fakt o existencii objektívneho v poznaní skôr zahmlíme ako zdôrazníme. Tolko o realizme.

III) Relativisti majú pravdu, keď tvrdia, že pri generovaní nekonečného radu teorém potrebujeme niečo viac ako bezchybnú formuláciu axióm. Je to naozaj tak. Je to ale zvláštny druh pravdivého presvedčenia! Dôvod, o ktorý toto presvedčenie opierajú, totiž nie je správny. Relativisti zdôrazňujú, že v akte akceptovania teorémy by mali byť obsiahnuté konzekvencie mnohých iných našich rozhodnutí a dohôd. To znamená, že v jeho rámci by malo kooperovať - okrem toho, čo je vyjadrené axiómami - aj niečo viac.

Proti tomuto druhu zdôvodnenia namietam, že hovoriť o pravidle ako o *objektívne platnom* a zároveň ako o niečom, čo *ja akceptujem*, je problém. Buď platí jedno alebo platí druhé, zároveň to nejde. Keďže zároveň nemám nijaké pochybnosti o tom, že logické pravidlá majú za normálnych okolností objektívny status, tak mi ako omyl vychádza názor, že ich prijímame. Hoci predstava, podľa ktorej jednotlivé teorémy prijímame - napríklad potom, ako nám bol predložený ich priamy alebo nepriamy dôkaz - je na poli logiky celkom bežná, mali by sme sa nad ňou vo svetle tohto skúmania ešte raz zamyslieť. Zdá sa totiž, že podnecuje k viacerým zavádzajúcim predstavám a analógiám.

Logické pravidlá, ktorými sa riadime, v pravom slova zmysle neprijímame. Ako zdôrazňuje Barry Stroud: „V nijakom prípade sa nerozhodujeme, či ich prijímame, alebo odmietneme - podobne ako sa nerozhodujeme o tom, že budeme ľudskými bytosťami, a nie stromami“.^[17] Miesto logiky v našom živote neinterpretujeme správne, keď sa domnievame, že jej predpisy a normy akceptujeme (ako prijímame napríklad pozvanie na návštevu). Ich rola v rámci praxe, ktorú okolo seba pozorujeme a na ktorej sa tiež zúčastňujeme, je totiž iná. V skutočnosti sa nimi vo veľkej väčšine prípadov riadime slepo. Relativisti teda majú pravdu, že pri generovaní nekonečného radu teorém potrebujeme niečo

viac ako bezchybnú formuláciu axióm - no majú ju iba vďaka zhode náhod.

Relativisti ale nemajú pravdu, keď presadzujú, že logické pravidlá sú arbitrárne. Mýlia sa aj v tom, že na poli logiky sú mysliteľné prekvapenia. Prekvapenia a anomálie tu nie sú mysliteľné v tom zmysle, že s nimi ani trochu nepočítame. Nie sú očakávané. Možno si pritom dokážeme predstaviť, ako odmietneme jedno zo základných pravidiel usudzovania, na základe ktorých sme normálne zvyknutí fungovať. Možno by sme si to - s určitou dávkou fantázie - dokázali predstaviť. To je ale všetko! Do tejto miery sme schopní baviť sa o prekvapeniach v logike.

Nevieme si v skutočnosti predstaviť situáciu, v ktorej by sme odmietli dve, tri, alebo všetky základné pravidlá, na základe ktorých sme boli vytrénovaní robiť závery úsudkov. Nemáme k dispozícii výrazy, ktorými by sme na takú situáciu mohli neproblematicky odkazovať. Termíny, ktorým rozumieme - aj termín „situácia“, či „odkazovať“ - sú hlboko prepojené s pravidlami usudzovania, ktorými sa riadime akoby automaticky. Reči o ich odmietnutí preto pôsobia extrémne.

Reči o arbitrárnej povahe logických pravidiel sú, v nadväznosti nato, tiež extrémne. Možno niektoré z týchto pravidiel dokážeme - z času na čas - nahradiť iným, ale aj tak nemá zmysel o pravidlách platného usudzovania rozprávať ako o arbitrárnych. Také rozprávanie je zbavené kontaktu so skutočnosťou, ktorá sa odohráva nezávisle od našich myslí. Tolko o relativizme.

Záver

Nie je jednoduché rozhodnúť, ktorý z dvoch „izmov“ modernej filozofie vedy - realizmus, či relativizmus - je väčšmi vzdialený od kategórie logickej platnosti, ktorá na nás (za predpokladu, že sa nesprávame len ako predmety, ale aj ako prvky, ktorým prináleží v sieti vzťahov ich rola) naozaj pôsobí. Neodvažujem sa túto dilemu - ktorá vzhľadom na cieľ tohto článku vlastne ani nepredstavuje problém - zodpovedne rozhodnúť. Ponechám rozhodnutie o tejto veci na pozorného čitateľa.

Literatúra

- BOGHOSSIAN, P.: How are objective epistemic reasons possible?. In: BERMÚDEZ, J. - MILLAR, A.(eds.): *Reason and Nature: Essays in the Theory of Rationality*. Oxford: Oxford University Press 2002, pp. 15-48.
- BOGHOSSIAN, P.: *Fear of Knowledge. Against Relativism and Constructivism*. Oxford: Clarendon Press 2006.
- DUMMETT, M.: Wittgenstein's philosophy of mathematics. In: PITCHER, G. (ed): *Wittgenstein. The Philosophical Investigations*. New York: Doubleday 1966, pp. 420-447.
- FREGE, G.: Myšlienka: Logické skúmanie. In: *Organon F*, Vol. 3, 1996, No. 3, pp. 262-281.
- FREGE, G.: *Základy aritmetiky*. Bratislava: Veda 2001.
- GAHÉR, F.: *Logika pre každého*. Bratislava: Iris 1998.
- GOODMAN, N.: *Cesty svätatvorby*. Bratislava: Archa 1997.
- HAACK, S.: *Deviant Logic, Fuzzy Logic. Beyond the Formalism*. Chicago: The University of Chicago Press 1996.
- KRIPKE, S.: *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Oxford: Blackwell 2002.
- KVASZ, L.: *Inštrumentálny realizmus*. Plzeň: Pavel Mervart 2015.
- LABUDA, P.: Inštrumentálny realizmus, ontológia rozlíšení a problém ontologického statusu inštrumentov. In: *Organon F*, Vol. 21, 2014, No. 3, pp. 180-197.
- MACO, R.: Matematické objekty: nálezy, alebo vynálezy. In: *Filozofia*, Vol. 70, 2015, No. 7, pp. 518-530.
- MARVAN, T.: *Realismus a relativismus*. Praha: Academia 2014.
- MOORE, G.E.: Dôkaz vonkajšieho sveta. In: WITTGENSTEIN, L.: *O istote*. Bratislava: Kalligram 2006, pp. 13-37.
- PEREGRIN, J.: *Kapitoly z analytické filozofie*. Praha: Filosofia 2014.
- POPPER, K. R.: *Logika vedeckého bádání*. Praha: Oikoymenth 1997.

PUTNAM, H.: *Reason, Truth and History*. Cambridge: Cambridge University Press 1981.
QUINE, W.V.O.: *Z logického hľadiska*. Bratislava: Kalligram 2005.
SAINSBURY, R.M.: What logic should we think with? In: O'HEAR, A. (ed.): *Logic, Thought and Language*. Cambridge: Cambridge University Press 2002, pp. 1-18.
STROUD, B.: Wittgenstein and logical necessity. In: PITCHER, G. (ed): *Wittgenstein. The Philosophical Investigations*. New York: Doubleday 1966, pp. 477-498.
SÝKORA, P.: *Ontológia šera. Filozofická esej o spore realizmu s antirealizmom*. Pusté Úľany: Schola Philosophica 2008.

P o z n á m k y

- [1] Článok vznikol ako súčasť riešenia grantového projektu VEGA, *Realizmus a antirealizmus v súčasnej filozofii vedy*, č. 1/0258/2019. Za kritické pripomienky k jeho predchádzajúcim verziám ďakujem Fedorovi Blaščákovi, Adamovi Greifovi, Róbertovi Macovi, Marekovi Mikušiakovi a Marekovi Vicianovi.
- [2] Pozri PUTNAM, H.: *Reason, Truth and History*. Cambridge: Cambridge University Press 1981.
GOODMAN, N.: *Cesty svätatvorby*. Bratislava: Archa 1997. BOGHOSIAN, P.: *Fear of Knowledge. Against Relativism and Constructivism*. Oxford: Clarendon Press 2006. SÝKORA, P.: *Ontológia šera. Filozofická esej o spore realizmu s antirealizmom*. Pusté Úľany: Schola Philosophica 2008. MARVAN, T.: *Realismus a relativismus*. Praha: Academia 2014. LABUDA, P.: *Inštrumentálny realizmus, ontológia rozlíšení a problém ontologického statusu inštrumentov*. In: *Organon F*, Vol. 21, 2014, No. 3, pp. 180-197. KVASZ, L.: *Inštrumentálny realizmus*. Plzeň: Pavel Mervart 2015.
- [3] Pozri MOORE, G.E.: *Dôkaz vonkajšieho sveta*. In: WITTGENSTEIN, L.: *O istote*. Bratislava: Kalligram, 2006, pp. 13-37, pp. 15.
- [4] FREGE, G.: *Myšlienka: Logické skúmanie*. In: *Organon F*, Vol. 3, 1996, No. 3, pp. 262-281, pp. 277.
- [5] QUINE, W.V.O.: *Z logického hľadiska*. Bratislava: Kalligram 2005, pp. 63-64.
- [6] Pozri DUMMETT, M.: Wittgenstein's philosophy of mathematics. In: PITCHER, G. (ed): *Wittgenstein. The Philosophical Investigations*. New York: Doubleday 1966, pp. 420-447, pp. 421-423.
- [7] FREGE, G.: *Základy aritmetiky*. Bratislava: Veda 2001, pp. 7.
- [8] Pozri BOGHOSIAN, P.: How are objective epistemic reasons possible?. In: BERMÚDEZ, J. - MILLAR, A. (eds.): *Reason and Nature: Essays in the Theory of Rationality*. Oxford: Oxford University Press 2002, pp. 15-48, pp. 15.
- [9] HAACK, S.: *Deviant Logic, Fuzzy Logic. Beyond the Formalism*. Chicago: The University of Chicago Press 1996, pp. 26.
- [10] GAHÉR, F.: *Logika pre každého*. Bratislava: Iris 1998, pp. 27.
- [11] QUINE, W.V.O., *Z logického hľadiska*, c. d., pp. 63-64.
- [12] Pozri HAACK, S.: *Deviant Logic, Fuzzy Logic. Beyond the Formalism*, c. d., pp. 1-3. SAINSBURY, R.M.: What logic should we think with? In: O'HEAR, A. (ed.): *Logic, Thought and Language*. Cambridge: Cambridge University Press 2002, pp. 1-18, pp. 4-5.
- [13] Pozri PEREGRIN, J.: *Kapitoly z analytické filozofie*. Praha: Filosofia 2014, pp. 165.
- [14] Pozri KRIPKE, S.: *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Oxford: Blackwell 2002, pp. 7-13.
- [15] Pozri POPPER, K. R.: *Logika vedeckého bádání*. Praha: Oikoymenh 1997, pp. 7-9.
- [16] Pozri MACO, R.: *Matematické objekty: nálezy, alebo vynálezy*. In: *Filozofia*, Vol. 70, 2015, No. 7, pp. 518-530, pp. 525.
- [17] STROUD, B.: Wittgenstein and logical necessity. In: PITCHER, G. (ed): *Wittgenstein. The Philosophical Investigations*. New York: Doubleday 1966, pp. 477-498, pp. 495.

doc. Mgr. Tomáš Čana, PhD.

Katedra filozofie a aplikovanej filozofie FF UCM v Trnave

Námestie J. Herdu 2

917 01 Trnava

e-mail: tomas.cana73@gmail.com